

Késő középkori és kora újkori magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvek

Antal Molnár: Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554). Frati editori di Quaracchi. Fondazione Collegio S. Bonaventura, Roma 2022. (Analecta Franciscana XIX. Nova Series. Documenta et Studia 7.) 773 old.

A formuláskönyvek közzététele és feldolgozása a magyar történetkutatásban nagyon komoly múltra tekint vissza, ugyanakkor az utóbbi két évtizedben a magyarországi kutatók érdeklődése talán minden korábbit felülmúló intenzitással fordult a formuláriumok felé, némi túlzással tehát az ilyen irányú kutatások újjászületéséről beszélhetünk mind a középkor, mind a kora újkor tekintetében. Molnár Antal most bemutatásra kerülő munkája ezt a 18. század legvégéig, Kovachich Márton György (1744–1821) jogtörténész 1799-ben megjelent *Formulae solennes styli... c.* munkájáig visszanyúló hagyományt viszi tovább, mi több, az általa közzétett formulagyűjtemények jellegét (egyházi, ezen belül szerzetesi, közelebről obszerváns ferences rendi) és mennyiségét (közel 900 mintaszöveg) tekintve annak nem csupán legjelentősebb magyarországi példája, hanem – miként a későbbiekből kiderül – a vonatkozó európai kutatásoknak is az élvonalába helyezhető. A 2008-ban megkezdett kutatás előzményeiről mindössze azt említjük meg, hogy Molnár Antal 2014-ben olasz,¹ 2016-ban pedig magyar nyelven² ismertette a nemzetközi és magyarországi kutatással a feldolgozás alatt álló magyarországi obszerváns ferences formuláskönyveket és

azok jelentőségét. A kiadványt további hat esztendő után vehettük kézbe, mégpedig az említett tanulmányokban vázolt célkitűzésekhez viszonyítva bővített anyaggal, melyet a kötet függeléke tartalmaz.

A méreteiben is impozáns kötet a ferences rend *Analecta Franciscana c.* nagy múltú sorozatának XIX. köteteként jelent meg Rómában 2022-ben.

Az Erdő Péter bíboros által jegyzett előszóval induló kiadvány, miként azt Molnár Antal a magyar nyelvű rezümében összegzi, „a magyarországi obszerváns ferences vikária, majd 1517-től provincia 16. század első felében összeállított formuláskönyveinek, pontosabban két teljes formuláskönyvnek és két kisebb formulagyűjteménynek, összesen 878 iratnak a kiadását tartalmazza”. (769. o.) Az előszót, valamint a magyar és a források nyelve, a latin mellett további tíz – főként olasz, angol, francia és német – nyelven írt publikációkat tartalmazó irodalomjegyzéket (XIII–XLIX. o.) a könyvméretű bevezető tanulmány követi, amely a nemzetközi és magyar kutatás vonatkozó eredményeinek ismeretében nyújt kimerítő tájékoztatást a közölt források jellegéről, létrejöttéről, tartalmáról és forrásértékéről, valamint ismerteti a kiadás alapelveit. A monográfiaszerű alaposággal összeállított, hét fejezetre tagolt bevezető tehát nemzetközi kontextusba ágyazva, egyidejűleg az európai párhuzamoktól eltérő, egyedi vonásokat hangsúlyozva kínálja fel a források megértéséhez és értelmezéséhez szükséges ismeretanyagot.

A konkrétumokra rátérve, Molnár Antal előbb röviden áttekinti a középkori Magyarország világi és egyházi intézményeinek (királyi kancellária, hiteleshelyek, egyházi bíróságok, szerzetesrendek) formuláskönyveit, majd a magyarországi obszerváns

¹ *Formulari francescani della provincia Ungherese dei frati Minori Osservanti del primo Cinquecento.* In: *Osservanza francescana e cultura tra Quattrocento e primo Cinquecento: Italia e Ungheria a confronto.* Atti del Convegno Macerata–Sarnano, 6–7 dicembre 2013, a cura di Francesca Bartolacci–Roberto Lambertini. Viella, Roma 2014. 73–86.

² Magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvek a 16. század elejéről. In: *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae.* Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Szerk. Somorjai Ádám–Zombori István. METEM, Bp. 2016. 203–212.

Fejér Tamás (1977), PhD, tudományos munkatárs, EME Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, fejertamas77@yahoo.com

ferences írásbeliséget vizsgálja a 15–16. század fordulóján, annak termékeit tipologizálja, különös hangsúlyt fektetve az adminisztratív jellegű források ismertetésére. Érdemes lesz itt megemlíteni azt, hogy az eredetiben fennmaradt, magyarországi obszerváns ferences iratok száma az 1451–1524 közötti időszakból mindössze 59 darab, ugyanakkor e csekély mennyiségű iratanyag „egyoldalúságára” utal, hogy a zöm, pontosabban 39 irat egyetlen iratfajtából, az ún. konfraternitáslevélből kerül ki. Az obszerváns ferences ügyintézés során termelődött iratanyag tehát csaknem teljes egészében elpusztult (az egykori ferences irattermelés nagyarányú pusztulása ugyanakkor nem sajátosan magyarországi jelenség, és ez részben a koldulórendi iratmegőrzés hiányának tulajdonítható), következésképpen a közzétett formulagyűjtemények nem csupán a mennyiség, hanem az irattípusok nagy változatossága tekintetében is hatalmas nyereséget jelentenek a kutatás számára. Molnár Antal ugyanakkor áttekinti az európai középkori ferences formuláskönyveket is, minthogy csupán ezek ismeretében válik lehetővé az utóbbiak és a magyarországi formulagyűjtemények egymáshoz való viszonyának a tisztázása, a közöttük levő formai és tartalmi párhuzamok, valamint eltérések megállapítása. Az összevetés egyik fontos következtetése, hogy a magyarországi formulagyűjtemények európai viszonylatban is igen jelentős terjedelmű, ugyanakkor nagyon változatos iratanyagot őriztek meg. Beszédese e tekintetben az is, hogy a nemzetközi kutatás előtt ismert 25 ferences formulagyűjteményből eddig csupán mintegy 550 iratminta jelent meg nyomtatásban, ezzel szemben az ismertett kötet 878 szövegegységet tartalmaz. A tehát mind mennyiségi, mind tartalmi szempontból kiemelkedő szövegekpusz a tágabb értelemben vett ferences írásbeliség emlékeként egyidejűleg elsőrangú terepet kínál az összehasonlító feldolgozásra a nemzetközi kutatás számára.

A bevezető ezt követően a magyarországi obszerváns ferences formulagyűjteményeket tárgyalja kiemertő részletességgel, külön, hasonló felépítésű alfejezetekben. A két formuláskönyv, valamint a két formulagyűjteményt tartalmazó kézirat közül az I. (Cod. Lat. 432.), II. (Oct. Lat. 775.) és IV. (Oct. Lat.

1220.) az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, a III. (Cod. Med. 3.) pedig a Gyöngyösi Ferences Könyvtár őrizetében található. Molnár Antal minden egyes kéziratnak megadja a részletes kodikológiai leírását, vizsgálja összeállításuk körülményeit és történeti hátterét (e tekintetben különösen tanulságosak a III. gyűjteményt magában foglaló, ún. Gyöngyösi kódex létrehozásának indokait és szempontjait bemutató oldalak), ismerteti tartalmukat (a két, vegyes tartalmú kódexben fellelhető III. és IV. gyűjtemény kapcsán tárgyalja a kéziratok egyéb tartalmi egységeit is, melyek közül néhányat, pl. a magyarországi obszerváns ferences krónikának a Gyöngyösi kódexben található, a korábbi krónikakompozíciótól lényegesen eltérő és ezért rendkívül fontos szövegváltozatát részletesen ismerteti), megállapítja keletkezésük idejét, azonosítja, illetve valószínűsíti a formulagyűjtemények összeállítóit, ismerteti kutatástörténetüket. Néhány lényeges információra szorítkozva: az I. formuláskönyvet a rend budai kolostorában 1515–1524 között Ivanicsi István jegyző, a későbbi erdélyi custos, a II. formuláriumot 1532–1535 között Balatinci Miklós gvárdián, majd custos és tartományfőnök (utóbbi személyének azonosítása különösen érdekes „nyomozás” eredménye), a III. formulagyűjteményt tartalmazó kódexet – mely Molnár Antal értékelése szerint „a magyarországi ferences obszervancia későközépkori történetének legizgalmasabb emléke” (770. o.) – 1517–1523 között szintén a budai kolostorban Dereszlényi Albert tartományfőnök, a IV. formulagyűjteményt magában foglaló kéziratot pedig az 1550-es években Nádasdi Bálint ferences szerzetes állította össze.

A közölt 878 szövegegység több darabja keltezt is tartalmaz. Ezek közül a legkorábbi 1451-ből, a legkésőbbi pedig 1554-ből származik. A keltezéssel ellátott szövegek mellett Molnár Antal az egyes formulákban fellelhető adatok és konkrét utalások segítségével többnek megállapította évi dátumát vagy keltének szűkebb évkörét. A keltezett, valamint a keltezhető formulák zöme főként az 1506–1515, valamint az 1532–1535 közötti évekből van. Korábban már utaltunk a gyűjteményekben fellelhető irattípusok nagy változatosságára, ezt bizonyítandó, a következőkben

az egykori magyarországi obszerváns ferences irat-termelésnek e rendkormányzati segédkönyvekben fennmaradt, az ügyintézés szempontjából tehát jellegzetes mintaszövegei közül említünk meg néhányat (a formulák mintájául több esetben a rendtartományi levéltár oklevelei szolgáltak): konfraternitáslevelek, káptalanok és vizitációk megszervezésére és lebonyolítására vonatkozó iratok, rendi tisztségviselők (pl. custos, gvárdián) kinevezésére, áthelyezésére, leváltására vonatkozó iratok, rendtagok utazását (pl. kolduló körutakra, zárandoklatra, különféle okokból másik kolostorba, rokonlátogatásra, orvosi kezelésre, fürdőre, városokba, nemesek udvaraiba stb.) engedélyező vagy elrendelő iratok, a rendtagok egymás közötti, úgyszintén a külvilággal folytatott levelezésének formulái, gratuláló, vigasztaló, panaszos és feddő levelek, noviciusi felvétel, prédikátorok és gyóntatók kinevezése, különféle megbízólevelek, áthelyezésre vonatkozó iratok, ajánlólevelek, kérvények, fegyelmi ügyek, buzdító körlevelek stb. A formulák változatossága jól mutatja, hogy az igencsak szétágazó rendi adminisztrációnak szüksége volt olyan formuláskönyvekre, melyek az ügyintézéshez szükséges irattípusok mintadarabjainak minél teljesebb gyűjteményét tartalmazzák. Ugyanakkor az I., II. és III. formulagyűjtemények közötti „átjárhatóságról” tanúskodik az a kimutatás (124–125. o.), mely szerint 77 iratminta fordul elő összesen 170-szer azonos vagy csaknem teljesen azonos szöveggel e három gyűjteményben. A formulagyűjtemények összeállításának kronológiai határai egyébként arra is utalnak, hogy a szerkesztők több éven át gondosan gyűjtötték és másolták a szövegeket, hogy lehetőleg minden fellelhető esetre találjanak mintát gyűjteményükben.

A bevezető utolsó előtti fejezetében Molnár Antal a formuláskönyvek legfontosabb tartalmi sajátosságaira és történeti tanulságaira hívja fel a figyelmet, számos új megállapítással és szemponttal gazdagítva a magyarországi ferences obszervancia forrásokban igen szegény, 16. század eleji, az oszmán hódítás és a reformáció által döntően befolyásolt történetét. Elsőként a gyűjtemények összetételét, forrásait, spirituális és kulturális kontextusát tárgyalja, majd a rend regionális súlypontjait vizsgálja – mely súlypontok

a török hódítás és a reformáció előtti időszakhoz viszonyítva a hosszú török uralom alatt teljesen átrendeződtek – az 1533. évi rendi névtár és az ez alapján készült térképek (melyeket az I. és a III. függelékben tekinthetünk meg), valamint a rendházak és a szerzetesek számában az 1509–1561 közötti években bekövetkezett, diagramokon is bemutatott változások alapján. Ezt követően előbb az obszerváns ferences rendkormányzat két legfontosabb intézményét, a vizitációt és a káptalant ismerteti részletesen, majd a ferences obszervancia egyik fontos jellemzője: a mobilitás kapcsán tekinti át a gyűjtemények ezzel kapcsolatos, igencsak gazdag anyagát, végül pedig a fegyelmezés kérdését is érinti. A negyedik alfejezet az obszerváns ferences rend történetének egyik, a rendkívül szűkös forrásanyag miatt eddig kevésbé kutatott területének, a gazdálkodásnak a kérdéskörét járja körül, elsősorban a gyűjtemények erre vonatkozó számos iratmintájára támaszkodva. Minthogy az obszerváns ferencesek nem rendelkeztek birtokokkal, esetükben a gazdálkodás alatt, miként arra Molnár Antal felhívja a figyelmet, az adományok és támogatások megszerzését, valamint azok szállítását, a kolostorok közötti szétosztását és tárolását kell értenünk, ami egyfelől szoros és széles körű társadalmi kapcsolatrendszer kialakítását, másfelől komoly szervezőmunkát feltételezett. Ugyanitt tárgyalja a kolostori műhelyek és építkezések kérdését is. E tekintetben hasznosnak bizonyultak a rendi névtárak, melyek segítségével – minthogy azok a laikus testvérek esetében a név mellett gyakran megadják a foglalkozást is – Molnár Antal összeállította táblázatos formában, mesterségek szerint, a kézművesek jegyzékét 1533-ból, 1542-ből, 1544-ből, 1548-ból és 1551-ből (170–171. o., jegyzetben ugyanakkor mesterségek, illetve kolostorok szerint is csoportosítja az adatokat; ezek értelmében az 1533. évi névtár pl. az erdélyi custodia rendházaiban 19 kézműves testvért említ). E helyen mindössze azt említjük meg, hogy 1533-ban 15 mesterséget űző összesen 84 laikus testvér közül a legtöbben, 25-en a vargák voltak, ácsok 18-an, szabók pedig 13-an, de találunk közöttük borbélyokat, sőt még egy kőpirót is. Az utolsó alfejezet a ferences obszervanciát az 1514.

évi parasztháború, a Szapolyai János (1526–1540) és I. Ferdinánd (1526–1564) közötti dinasztikus háború, az oszmán hódítás és a reformáció idején ért kihívásokat, valamint a túlélés érdekében tett válaszlépéseiket veszi számba, és bár e kérdéseket a magyar történetkutatás korábban már vizsgálta – itt elsősorban Szűcs Jenő nevét kell megemlítenünk –, a formuláskönyvek anyaga e téren is új szempontokkal és eredményekkel szolgál.

A bevezető tanulmány végén a kiadás alapelveit ismerteti részletesen, amelyet a források szövegében és a kritikai apparátusban használt jelek és rövidítések jegyzéke zár be.

Ezt követi a kötet legterjedelmesebb része, a forrásközlés (191–656). Miként azt korábban említettük, Molnár Antal négy formulagyűjtemény anyagát közli. A római számmal ellátott gyűjtemények közül az I. 219, a II. 508, a III. 133, a IV. pedig 18, összesen tehát 878 szövegegységet tartalmaznak. Az iratminták arab számmal jelölt sorszáma formulagyűjteményenként előlről kezdődik (következésképpen az élőfej, amely a gyűjtemények sorszáma és kéziratári jelzetét tünteti fel, valóban megkönnyíti az eligazodást), akárcsak a tárgyi jegyzeteké. Valamennyi szövegegység élén a sorszám áll, ez után az irat címét olvashatjuk, amely az esetek zömében jól tájékoztat annak típusa és lényege felől, majd a szövegtest következik. A források szövege sorszámozva van, ami oldalanként előlről kezdődik. A mellékjelek használatára csak a legszükségesebb és indokolt esetekben került sor, ezek tehát egyáltalán nem zavarják sem az olvasást, sem a tipográfiai összképet. Lap alján – amennyiben ezt a forrás szükségessé tette – egymástól világosan elkülönített tételként az ábécé kisbetűivel jelölt, oldalanként újrakezdődő szövegkritikai jegyzetekkel és/vagy folyamatos számozású tárgyi jegyzetekkel találkozunk. A forrásokhoz fűzött tárgyi jegyzetek – amennyire ezeket az egyedi adatoktól zömükben „megtisztított” szövegek lehetővé és szükségessé tették – tömören és precízen tájékoztatnak a legkülönfélébb történeti tényekről, személyekről, itt találunk minden olyan más megjegyzést, magyarázatot, kiegészítést, a formulák közötti tartalmi és szövegegyezésekre való utalásokat, melyek hozzásegítenek a forrásszövegek

jobb megértéséhez és értelmezéséhez, ugyanitt kerül sor az idézetek, valamint a helységnevek azonosítására, az egyházi ünnep szerint megadott keltezők feloldására stb. A forrásközlés jól átgondolt és könnyen áttekinthető rendszerében mindössze a korábbi közlések jelölését tartjuk rendhagyónak: erre ugyanis nem az illető szövegeknél történik utalás, hanem a befoglaló kéziratnak a bevezető tanulmányban ismertetett kutatástörténeti részében. Példának okáért az I. számú formularium kutatástörténeti ismertetéséből tudjuk meg, hogy abból Marie-Madeleine de Cevins francia nyelvű monográfiájában 52 szöveget korábban már közölt. Ugyanakkor jegyzetben mindkét, tehát a Cevins-féle és a jelenlegi kiadás iratszámát is megadja egy rövid konkordiajegyzékben (64. o., 280. jegyz.). A már publikált iratminták kérdésénél maradva, mindenképpen kiemelendőnek tartjuk, hogy a 878 szövegegységből eddig – legalábbis számításaink szerint – csupán mintegy 100 irat került közlésre, ami szintén jelzi a jelen kötetben közzétett forrásanyag súlyát és jelentőségét.

A függelékek közül az első (659–699. o.) a provincia legrégebbi, csaknem teljes, 1533. évi névtárát tartalmazza (kivévelt a pataki és szécsényi custodiák jelentenek, mely hiányt Molnár Antal a custosok és gárdiánok tekintetében az 1533. évi gyulai káptalan aktái alapján pótolta). Tekintettel a kutatás előtt egyébként jól ismert névjegyzék jelentőségére, meglepő, hogy teljes szövegében most lát első alkalommal napvilágot. A custodiák, ezen belül kolostorok szerint tagolt, 810 nevet tartalmazó névtár – mint említettük – 1533-ból származik, tehát kronológiailag is szorosan kapcsolódik a közölt forrásokhoz, különösen a II. formularium anyagához. A jegyzék ugyan mindössze 40 oldal, ám a 800-at is meghaladó rendtag neve mellett szereplő helységnevek azonosítása – miként azt Molnár Antal is megjegyzi – sok fejtörést okozott, néhány esetben pedig egyenesen megoldhatatlan feladatnak bizonyult (pl. a gyakori Szentkirály, Keresztúr településnevek esetében). A magunk részéről az erdélyi custodia kolostorainak névjegyzékét néztük át alaposabban, és úgy véljük, hogy pl. a marosvásárhelyi rendház *Franciscus de Dania* (671. o.) nevű szerzetese esetében a *Dania* helységnevet Dánfalva

Csíkdánfalva (Dănești) helyett inkább Dányán (Daia) Küküllő vármegyei – Vásárhelyhez egyébként is közelebb fekvő – településsel azonosítható, miként a fehéregyházi kolostor tagja, *Antonius de Prosdorff* (673. o.) esetében is Grossdorf (Szebengálos, Galeș) helyett a kolostorhoz közelebb levő, nagysinkszéki Propstdorf (Prépostfalva, Stejărișu) azonosítás tűnik valószínűbbnek. A rendtagok származási helyének azonosításával ugyanakkor lehetővé vált egy rendkívül érdekes, a bevezetőben részletesen ismertetett vizsgálat elvégzése: e helységek, valamint az ugyanazon jegyzékben szereplő kolostorok térképre vetítésével ugyanis kirajzolódik egyfelől a rendházak térbeli megoszlása, másfelől az egyes kolostorok vonzáskörzete. Voltaképpen ezt a célt szolgálja a III. függelékben közölt hat térkép (709–714. o.), melyek egyidejűleg igen hasznosnak bizonyulnak a magyarországi topográfiában kevésbé jártas olvasó számára is.

A II. függelék (701–708. o.) – az elsőhöz hasonlóan – szorosan kapcsolódik a formulagyűjteményekhez, és a provincia 1523–1561. évek közötti személyi állományának az alakulását mutatja be hét, nagy körültekintéssel és forráskritikával összeállított táblázat segítségével. Ezek a custodiákra, valamint – az 1523. évit kivéve – kolostorokra (ezeken belül a közösséget alkotó papokra, klerikusokra és laikus testvérekre) lebontott, a rendtartomány történetének szempontjából kulcsfontosságú kimutatások az 1523., 1533., 1542., 1544., 1548., 1550. és az 1561. esztendőkre vonatkoznak, és plasztikus képet nyújtanak egyfelől a custodiák és kolostorok, másfelől a rendtagok számának változásáról: 1523-ban a provinciát alkotó 10 custodia és 70 kolostor 1561-re öt custodiára és 13 kolostorra, a taglétszám pedig 1472-ről 113-ra csökkent. Érdemes röviden megnézni az erdélyi custodia helyzetének az alakulását is: a custodia 10 kolostorának személyi állománya 1523-ban 218, 1533-ban 188, 1542-ben 120, 1544-ben 119, 1548-ban pedig már csak 84 tagot számlált; 1550-ben a kolostorok száma kilencre, a taglétszám 77-re csökkent; 1561-ben pedig az erdélyi custodiának mindössze két kolostora (Bákó, Csíksomlyó) és 14 szerzetese maradt.

A feldolgozott kéziratokról készített, színes illusztrációkat tartalmazó IV. függelék a személy- és

helynévmutató, valamint a formulák címjegyzéke követi gyűjtemények szerinti tagolásban (e néhány oldalas jegyzék átlapozásával könnyen tájékozódhatunk az iratok típusáról, gyakran pedig tartalmukról is ízelítőt kapunk), továbbá egy angol és magyar nyelvű összefoglaló zárja.

A személy- és helynévmutató használatáról azt tartjuk megemlítendőnek, hogy a hivatkozás az oldalszám mellett a felső indexben megadott sorszámmra (ez utóbbi természetesen csak a forrásközlő részre értendő) és jegyzetszámmra is mutat, ami nagyban megkönnyíti a visszakeresést, de bizonyosan rendkívül megnehezítette a mutató összeállítását. A mutatók – miként ez a rájuk vonatkozó rövid tájékoztatásból kiderül – nem tartalmazzák az I. formuláskönyv 216. és 217. számú szövegeiben, valamint a függelékben (köztük az 1533. évi rendi névtárban) említett hely- és személyneveket.

Bizonyos, hogy a magyarországi ferences observancia hivatali írásbeliségéről átfogó képet nyújtó formulagyűjtemények közel 500 oldalt kitevő, a bevezető tanulmányban alaposan kiaknázott anyaga a rend 16. század eleji történetének valóságos kincsebányója, amelynek jelentőségét – tekintettel különösen az időszak rendkívül szűkös forrásadottságaira – nem lehet eléggé hangsúlyozni. A bevezető tanulmány ugyanakkor kitűnően szemlélteti azt, hogy a nemzetközi és hazai kutatás idevágó eredményeinek ismerete, a vizsgált kérdéskörök nemzetközi kontextusban való elhelyezése és értelmezése, valamint a modern társadalomtörténeti és összehasonlító megközelítés az egyébként sematikusnak és száraznak tűnő formulagyűjtemények minden részletre kiterjedő elemzésében széles skálán mozgó, rendkívül fontos eredményekhez vezet, amelyek a „szokott” intézménytörténeti tanulásoktól a mindennapok történetén át az eszmetörténeti vonatkozásokig terjednek. Tekintettel a fentiekre, a bevezető tanulmány magyar nyelvű kiadása önálló kötetben nem csupán az egyháztörténeti kutatás számára lenne nagy nyereség, hanem haszonnal forgathatnák mindazok, akik formuláskönyvek feldolgozásával és közzétételével kívánnak foglalkozni.

Fejér Tamás